

KS. KAZIMIERZ SKOCZYŁAS

KATECHEZA PRZYGOTOWUJĄCA DO PIERWSZEJ KOMUNII

Praktyka udzielania dzieciom pierwszej Komunii związana jest z dekretem Soboru Laterańskiego IV (1215), nakazującym przynajmniej raz w roku przystępować do spowiedzi i Komunii. Zaznaczono, że dotyczy to osób, które osiągnęły wiek rozeznania¹. Nie podano jednak, kiedy dziecko osiąga ten wiek. Stąd określano go różnie. Kanoniści jako wiek rozeznania w odniesieniu do własnych grzechów przyjmowali siódmy rok życia². Nie określali natomiast wieku rozeznania do przyjęcia Komunii.

Św. Tomasz z Akwinu wymagał, by dzieci mające przyjąć Eucharystię rozróżniały pokarm duchowy od pokarmu cielesnego. Jest to możliwe według niego dopiero wtedy, gdy dziecko ma 10 lub 11 lat. Niektórzy teologowie średniowiecza uważali, że trudno oczekiwać od dzieci rozróżnienia chleba eucharystycznego od chleba zwykłego przed ukończeniem 14 roku życia. Spowodowało to oddzielanie pierwszej Komunii od pierwszej spowiedzi (odbywano ją parę lat wcześniej). Tę praktykę potwierdzały liczne synody³. Po Soborze Trydenckim w praktyce duszpasterskiej dążono do opóźnienia wieku udzielania Komunii. W niektórych rejonach odkładano to aż do wieku 20 lat⁴.

Zwrócono także uwagę na potrzebę przygotowania dzieci do pierwszej Komunii. To zaś mogło być osiągnięte przez katechezę. Wówczas jednak nie organizowano oddzielnej katechezy dla dzieci. Kościół edukował rodziców, a oni przekazywali prawdy wiary swoim dzieciom⁵.

Wymagania intelektualne w stosunku do dzieci przygotowywanych do spowiedzi i Komunii stopniowo zwiększały się. Początkowo wymagano od nich tylko znajomości wyznania wiary i Modlitwy Pańskiej. Od połowy XIII w. synody wymagały także znajomości Pozdrowienia Anielskiego. Trochę później wskazywano na potrzebę znajomości Dekalogu, przykazania miłości, uczynków miłosierdzia, grzechów głównych, cnót i sakramentów⁶.

Do rozwoju tej katechizacji przyczynił się także Sobór Trydencki. Przygotowano na nim (w 1546 r.) projekt katechizmu dla całego Kościoła. Wprowadzono nakaz osobnej katechizacji dzieci. Z czasem ten nakaz został zrozumiany jako przygotowanie do I Komunii. Powstało też wiele katechizmów użytecznych w przygotowaniu dzieci do I Komunii. Były to katechizmy Kanizjusza i Roberta Belarmina⁷.

1. Uroczysta I Komunia

Praktyka udzielania uroczystości I Komunii powstała we Francji w XVII w. Jako pierwszy wprowadził ją ksiądz paryskiej parafii, Adrien Bourdoise. Proponował on, aby taka Komunia odbywała się w czasie mszy w Niedzielę Białą. Przedtem trzeba było odpowiednio przygotować dzieci i rodziców oraz omówić z nimi uroczysty ceremoniał. Podczas samej mszy sprawujący ją kapłan miał mocno oddziaływać na uczucia dzieci. Po południu miały one uczestniczyć w nieszpórach i uroczystej adoracji Najświętszego Sakramentu. Dzieci umiejące czytać dostawały książeczki do nabożeństwa, a te, które nie umiały czytać, obdarowywano różańcami i obrazkami.

Upowszechnianiem tego rytuału najpierw we Francji, a potem w całej Europie zajęli się misjonarze św. Wincentego à Paulo⁸. Ich wysiłki doprowadziły do tego, że uroczystość ta poprzedzona była czteroletnim nauczaniem katechetycznym (zazwyczaj w niedziele całego roku; natomiast w ostatnim roku także we wtorki i czwartki Wielkiego Postu). Koncentrowano się w nim na Eucharystii i pokucie. Podkreślano potrzebę silnej wiary. Omawiano także łaski, jakich Jezus udziela w Komunii. Katecheta przestrzegał przed Komunią świętokradzką i zachęcał do odprawienia spowiedzi generalnej. Aby ułatwić spowiedź, przekazywano propozycję rachunku sumienia⁹.

W Polsce uroczystość pierwszej Komunii urządzono po raz pierwszy w Poznaniu w 1843 r. Zaś na szerszą skalę upowszechniła się ona w latach siedemdziesiątych XIX wieku¹⁰. Pod koniec XIX wieku wypracowano ujednoczone przepisy liturgiczne odnośnie do tej uroczystości. Zawiera je *Ceremoniał parafialny* ks. A. Nowowiejskiego¹¹.

Istotne zmiany dotyczące praktyki uroczystej pierwszej Komunii wprowadził dekret papieża Piusa X z 1905 r. *Sacra Tridentina Synodus* o częściej i codziennej Komunii. W rok później zachęcił on dzieci, które były już u I Komunii, aby jak najczęściej ją przyjmowały. W dniu 8 sierpnia 1910 r. tenże papież wydał dekret *Quam singulari* o wczesnej Komunii dzieci. Papież uznał w nim jako stosowny do udzielenia Komunii taki

wiek, w którym dziecko umie odróżnić chleb zwykły od chleba eucharystycznego. Tenże papież opowiedział się za jak najwcześniejszym udzielaniem Komunii. Było to postanowienie rewolucyjne jak na owe czasy. Wielu sądziło, że po śmierci papieża to się zmieni. Jednak Benedykt XV w 1916 r. oświadczył, że dekrety Piusa X w odniesieniu do I Komunii zostaną podtrzymane¹².

W Polsce postanowienia papieża Piusa X zostały przyjęte najszybciej w diecezji poznańskiej, wrocławskiej, lubelskiej i częstochowskiej. W diecezji wrocławskiej bp Stanisław Zdzitowiecki w 1911 r. wydał list do wierznych, w którym wprowadził zarządzenia papieża. Zgodnie z postanowieniem biskupa do pierwszej Komunii mogły przystąpić dzieci, które ukończyły 8 lat, po okresie dwuletniego przygotowania. Biskup podkreślił bardzo mocno potrzebę zaangażowania rodziców w to przygotowanie. Sprawdzeniem stopnia przygotowania dziecka był egzamin przed proboszczem¹³.

Kodeks prawa kanonicznego z 1917 r. w kanonie 859 określił, że do przyjęcia Komunii zdolne są dzieci, które doszły do wieku rozeznania, tj. po ukończeniu siódmego roku życia. Ta praktyka rozpowszechniła się także w Polsce. Odtąd dzieci przystępują do I Komunii w drugiej klasie szkoły podstawowej. W niektórych diecezjach na mocy decyzji biskupa przyjęto, że dzieci będą przystępować do Komunii w klasie III. Gdy dzieci umieją rozpoznać różnicę pomiędzy chlebem eucharystycznym a chlebem zwykłym, mogą przystąpić do Komunii przed ukończeniem 7 lat.

KPK z 1983 r. w kan. 913 mówi, że dzieci należy dopuścić do Eucharystii, gdy posiadają wystarczające rozeznanie i są dokładnie przygotowane tak, by rozumiały tajemnice Chrystusa. W niebezpieczeństwie śmierci można dzieciom udzielić Komunii, gdy umieją rozróżnić ciało Pańskie od zwykłego chleba. Zadaniem rodziców i proboszcza jest, aby dzieci po dojściu do używania rozumu otrzymały jak najszybciej przygotowanie i mogły przystąpić do stołu Pańskiego (kan. 914).

Zgodnie ze statutami II Synodu Diecezji Wrocławskiej do I Komunii dzieci przystępują w II klasie szkoły podstawowej. Przygotowanie obejmuje katechezę w klasie „0”, I i II. Zaleca się bardzo urządzenie rocznicy I Komunii celem podkreślenia jej znaczenia dla życia religijnego rodziny i chrześcijańskiej formacji dzieci¹⁴.

3. Lekcja religii w szkole elementem przygotowania do I Komunii

Szkolne nauczanie religii i katecheza parafialna stanowią dwa istotne elementy przygotowania do I Komunii. Lekcje religii w szkole powinny

wypełniać zatem zadania postawione przez Kościół oraz realizować cele wyznaczone przez szkołę. Istniejące regulacje prawne powodują, że Kościół cieszy się swobodą w zakresie doboru programów i materiałów nauczania, natomiast katecheta jest zobowiązany do włączenia się w realizację programu wychowawczego i dydaktycznego szkoły. Lekcja religii jest jednak specyficzną formą posługi tam realizowaną. Dlatego powinna być mocno powiązana ze wszystkimi działaniami katechetycznymi Kościoła. Jej rolą jest także sprzyjać pogłębieniu intelektualnemu treści wiary i przygotowywać do katechezy inicjacyjnej¹⁵.

Podstawa programowa katechezy przewiduje, że lekcja religii w przedszkolu ma być wprowadzeniem w życie religijne. Natomiast klasy I–II szkoły podstawowej to czas katechezy inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Katecheza na pierwszym etapie szkoły podstawowej powinna realizować sześć zadań: 1) rozwijać poznanie wiary, 2) wychowywać do liturgii, 3) uczyć modlitwy, 4) prowadzić formację moralną, 5) wychowywać do życia we wspólnocie i 6) wprowadzać do misji¹⁶. Rozwijanie poznania wiary wymaga kształtowania świadomości dziecięstwa Bożego, kształtowania umiejętności odnajdywania śladów Boga w świecie, budzenia zainteresowania życiem wiary, poznania podstawowych prawd wiary, wprowadzenia w historię zbawienia.

Wychowanie liturgiczne wiąże się z rozwijaniem umiejętności świętowania, z kształtowaniem postawy zaufania jako fundamentu dla nawrócenia i pokuty oraz wychowaniem do aktywnego uczestnictwa w Eucharystii. Nauczanie modlitwy łączy się z uczeniem nawiązywania dialogu z Bogiem i udzielania odpowiedzi na Jego apel oraz z wprowadzaniem w różne formy modlitwy. Wychowanie moralne wymaga z kolei rozwijania wrażliwości sumienia w oparciu o Dekalog i Ewangelię, rozwijania motywacji do szerzenia dobra oraz kształtowania osobowości poprzez podawane wzory osobowe. Wychowanie do życia we wspólnocie łączy się natomiast z kształtowaniem umiejętności nawiązywania kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi, uświadamianiem przynależności do wspólnoty Kościoła oraz pogłębianiem więzi z Kościołem. Z kolei wprowadzenie do misji wymaga zachęty, aby codzienne zachowanie świadczyło o uczestnictwie w życiu Kościoła¹⁷.

Należy podkreślić, że na tym etapie działania dydaktyczne i wychowawcze mają pomóc dziecku przyłączyć całym sercem i umysłem do osoby Jezusa. Natomiast formacja postaw wiary i modlitwy będzie opierać się na wzorcach takich postaw, które dziecko może dostrzec wśród postaci biblijnych. Autorzy *Podstawy programowej* mają wyraźną świadomość

mość, że osiągnięcie tych celów jest możliwe tylko przy współpracy rodziny i wspólnoty parafialnej¹⁸.

Do realizacji wskazanych wyżej celów prowadzi *Program nauczania religii* w klasie drugiej szkoły podstawowej. Jego realizacja wymaga jednak ciągłego uwzględniania doświadczeń dziecka. Realizując treści nauczania, należy odwoływać się do różnych jego doświadczeń: zapraszania, słuchania, przepraszenia, przebaczenia, wdzięczności, przyjaźni, gościnności. Te doświadczenia należy wyjaśniać w świetle wiary. Mają one ułatwić ukazanie tajemnicy Boga przyjaznego ludziom i doprowadzić do nawiązywania coraz głębszych relacji z Panem Jezusem, który przebacza ludziom grzechy i zaprasza ich do uczestnictwa w Eucharystii. W oparciu o te doświadczenia materiał treściowy klasy drugiej został uporządkowany według następującego porządku: 1) Jezus za pośrednictwem rodziców, katechetów, nauczycieli i duszpasterzy zaprasza dzieci do siebie, 2) uczy ich słuchać słowa Bożego i na nie odpowiadać, 3) pokazuje im Ojca i daje im siebie, 4) jest przyjacielem, 5) przebacza grzechy, 6) zaprasza do siebie¹⁹.

Program nauczania klasy drugiej wprowadza najpierw dziecko w różne sposoby obecności Pana Jezusa w Kościele. Podkreśla się Jego obecność w słowie Bożym, w modlitwie Kościoła, w drugim człowieku, w sakramencie pokuty i Eucharystii. Następnie wychowanek jest prowadzony przez katechetę do tego, aby odpowiedzieć Jezusowi, gdy On do nas mówi czy to przez swoje słowo, czy przez piękno świata²⁰.

Kolejny etap ukazuje dzieciom Jezusa objawiającego tajemnice Ojca. Program pozwala poznać tajemnice Boga, który jest bliski ludziom i troszczy się o nich. Jego miłość ujawnia się zwłaszcza w historii narodu wybranego²¹. Kolejnym krokiem w ukazywaniu tajemnicy Ojca jest podkreślenie, że On posyła na ziemię swojego Syna. Dziecko na podstawie Ewangelii ma zrozumieć, że Jezus jest obrazem Boga (Jezus i Ojciec stanowią jedno; kto Jego zobaczył, zobaczył również Ojca). Powinno ono też zrozumieć, że Jezus jest Pokarmem danym przez Boga Ojca. Lekcja religii ma być także uświadomieniem słów i czynów Jezusa. Przede wszystkim wskazuje się na Jezusa, który ukazuje Boga – Miłosiernego Ojca. Podkreślone wcześniej prawdy mają też doprowadzić do rozbudzenia wiary w prawdziwą obecność Pana Jezusa pod postaciami eucharystycznymi. W tej sytuacji trzeba starać się również o wprowadzenie wychowanków w podstawowe akty wiary wyrażające szacunek dla Najświętszego Sakramentu i rozbudzać w dzieciach pragnienie spotkania z Panem Jezusem pod postaciami chleba i wina²².

Następne treści mają uświadomić, że Jezus z miłości do ludzi oddaje za nich życie, przebacza im grzechy i daje im się poznać w Eucharystii. Te prawdy są podstawą do zapoznania katechizowanych z owocami sakramentu pokuty i Eucharystii oraz do kształtowania dyspozycji do spotkania z Panem Jezusem w tych sakramentach²³.

Dalszy etap formacji ma ukazać Jezusa przebaczącego grzechy w sakramencie pokuty i doprowadzić do wiary w przebaczenie, które od Jezusa można otrzymać. Przy tym należy nauczyć zwracania się do Jezusa z prośbą o przebaczenie. Trzeba także uczyć je okazywania wdzięczności za doznane miłosierdzie. To wymaga także kształtowania postawy pokutnej. Ona zaś sprzyja owocnemu przyjęciu sakramentu pokuty²⁴. Katecheta realizujący te treści musi przybliżyć dziecku również pojęcie grzechu. Ono bowiem leży u podstaw oceny ludzkich zachowań. Musi on też wskazać na normy, w oparciu o które dziecko będzie oceniać swoje czyny.

Ostatni etap ma stanowić najbliższe przygotowanie do przyjęcia sakramentu Eucharystii. Odwołując się do Ewangelii, podkreśla się, że Jezus chętnie przychodzi w gościnę do ludzi znajdujących się w różnych sytuacjach życiowych. To pomaga zrozumieć, że także dziś przychodzi On do ludzi będących w różnych sytuacjach życiowych. Dzieje się to wtedy, gdy przyjmują oni sakramenty. To pozwala zapoznać dzieci z pozostałymi sakramentami oraz pomaga ukształtować w nich przekonanie, że Jezus jest nie tylko w trakcie uroczystej Komunii, ale także w wielu innych okolicznościach życia. To zaś ma być też okazją do kształtowania postaw wynikających z faktu życia w Kościele i przyjmowania sakramentów²⁵.

Wynikiem procesu kształcenia dokonującego się na lekcji religii ma być rozwój poznania i kształtowanie umiejętności. Do istotnych należy w tym zakresie zaliczyć poznanie różnych sposobów porozumiewania się Boga z ludźmi oraz rozpoznawanie obecności Chrystusa w Kościele, znajomość postaci biblijnych, które uważnie wsłuchiwały się w słowo Boże, uświadamianie sobie związku między nauczaniem Jezusa i Jego czynami a Eucharystią, znajomość warunków spotkania z Nim w sakramencie pokuty i Eucharystii, znajomość formuł liturgicznych umożliwiających uczestniczenie w Eucharystii i przystępowanie do sakramentu pokuty, rozumienie znaczenia innych sakramentów, przyswojenie modlitw i formuł wiary ułatwiających zapamiętanie poznanych treści.

W wyniku całorocznego uczestnictwa w lekcji religii uczeń powinien umieć powierzyć siebie i swoje słabości oraz grzechy Panu Jezusowi, prosić Pana Boga o przebaczenie i dziękować Mu za nie, umieć wyjaśnić podstawowe znaczenie Eucharystii, umieć wzbudzić akt wiary w obecność

Pana Jezusa w Najświętszym Sakramencie, podejmować wysiłek życia zgodnego z Ewangelią, aktywnie uczestniczyć we mszy i nabożeństwach²⁶.

4. Katecheza parafialna dopełnieniem przygotowania do I Komunii

Lekcje religii mogą wypełnić funkcję inicjacji eucharystycznej tylko w ukazanym wyżej aspekcie. Uzupełnieniem w dziele przygotowania dzieci do przyjęcia Eucharystii jest katecheza parafialna. W Polsce przez wiele lat wypracowano w tym zakresie różne modele takiej katechezy.

Warto zwrócić uwagę na niektóre pomoce katechetyczne, które odzwierciedlają różne doświadczenia w tym zakresie. Najpopularniejszą pomocą jest pozycja pt. *Razem z dzieckiem przeżywamy rok Pierwszej Komunii Świętej*²⁷. Duszpasterze wykorzystują także: *W drodze do Eucharystii. Materiały katechetyczno-duszpasterskie inicjacji eucharystycznej*²⁸, *Pierwsza Komunia Święta drogą wtajemniczenia w Paschę Chrystusa*²⁹, *Katechezy dla rodziców*³⁰, *Przyjdź do nas, Panie*³¹, *Biała książeczka*³², *Pierwsza Komunia święta wielkim świętem rodziny*³³. Są również pomoce dla dzieci, które mają formę opowiadań ułatwiających nawiązywanie do treści, zachowań czy postaw omawianych na lekcji religii lub w trakcie katechez parafialnych. Wielką pomocą może służyć np. *Rok wielkiej przygody*³⁴ czy *W drodze z Jezusem. Opowiadania do Pierwszej Komunii Świętej*³⁵. Dostrzega się także konieczność dostarczenia pomocy dla rodziców, które wprowadzą ich w istotę tego przygotowania³⁶.

Spośród wymienionych najbardziej popularne pomoce zostaną bliżej scharakteryzowane.

Razem z dzieckiem przeżywamy rok Pierwszej Komunii Świętej

Pomoc ta, przygotowana pod redakcją bpa Edwarda Materskiego, przewiduje comiesięczne spotkania liturgiczne w świątyni parafialnej dla dzieci z klasy drugiej oraz ich rodziców. Na wrzesień zaplanowano specjalną liturgię z homilią, która powinna ukazać obowiązek uczestniczenia w katechizacji. Kaznodzieja przypomina, że przez katechezę ma wzrastać serdeczna przyjaźń z Panem Jezusem. Październik jest okazją do wtajemniczenia dziecka w modlitwę różańcową. Dzieci dostają poświęcone różańce i zachęca się je do włączenia się w tę modlitwę. Grudzień jest okazją do poświęcenia i przekazania medalika. Autorzy proponują, aby uczynić to w czasie mszy w uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najśw. Maryi Panny. W lutym przewidziano poświęcenie świec i książeczek do nabożeństwa, najlepiej w święto Ofiarowania Pańskiego (2 lutego). W IV niedzielę Wielkiego Postu powinno odbyć się odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych. Chrzest bowiem jest fundamentem, na którym zbudowane jest życie chrześcijańskie. Zaś na kilka dni przed pierwszą spowiedzią przewidziano nabożeństwo pokutne dla dzieci, które ma pomóc w przeprowadzeniu rachun-

ku sumienia, oraz jest okazją do formowania sumienia: uświadomienie sobie poczucia winy, wzbudzenia żalu za grzechy i podjęcia postanowienia poprawy. Na końcu można znaleźć propozycję ukształtowania mszy pierwszokomunijnej oraz – jako dodatek – propozycje konferencji dla rodziców³⁷.

Ta pomoc włącza inicjację eucharystyczną w rok liturgiczny. Podkreśla także w ciągu całego roku konieczność współpracy rodziców z dzieckiem, czemu mają służyć propozycje konferencji dla rodziców. Propozycja rachunku sumienia w nabożeństwie pokutnym ma formę pytań otwartych, dostosowanych do poziomu rozwojowego dziecka, które wzywają je do głębszego zastanowienia i mogą być inspiracją do pewnego namysłu; obejmują najważniejsze doświadczenia dziecka w relacji do Boga, Kościoła i rodziny.

W drodze do Eucharystii

Autor tego opracowania, ks. A. Offmański, uświadamia czytelnikowi, że wtajemniczenie eucharystyczne dzieci klas drugich obejmuje pogłębianie u nich zrozumienia, czym jest Eucharystia, wykorzystanie możliwości, jakie daje lekcja religii w szkole, podejmowanie wysiłków formacji rodzinnej oraz realizowanie katechumenatu parafialnego³⁸. Przygotowanie dzieci do tego sakramentu nie jest możliwe bez pełnego udziału rodziny. Ta zaś często nie potrafi żyć wiarą i wychowywać religijnie. Stąd konieczne jest wzmocnienie formacji rodzinnej. Gdy dziecko będzie mogło obserwować postawy i zachowania rodziców i rodzeństwa wypływające z wiary, to samo łatwiej je będzie przejmować i urzeczywistniać w późniejszym życiu. Formacja rodziny może być realizowana zarówno przez katechezę dla rodziców, jak i konferencje dla nich. Tematyka tych konferencji powinna obejmować tajemnicę Kościoła, znaczenie sakramentów dla życia chrześcijańskiego i problematykę życia sakramentalnego³⁹.

Jednakże istotą tego wtajemniczenia jest katechumenat parafialny. Pozwala on stopniowo odkrywać wspólnotę parafialną i stopniowo w nią wraść. Obejmuje on wspólne uczestnictwo całej rodziny w trakcie tego roku we mszy niedzielnej. Dobrze byłoby, aby dzieci mogły obserwować zaangażowanie ich rodziców w liturgię, w czytanie słowa Bożego, komentarza liturgicznego, zbieranie ofiar na tacę. To będzie pomagać dzieciom znajdować własną formę wyrazu ich uczestnictwa we mszy. Kolejnym elementem tego katechumenatu są skrutynia, które polegają na przekazaniu dziecku znaków związanych z wiarą. Kolejność rozłożenia ich przekazania jest taka sama, jak w propozycji bpa Materskiego. Różnica polega na tym, że we wrześnie autor proponuje przekazanie dziecku znaku krzyża⁴⁰. Przewidziano, że dokona się to w czasie mszy i że jej formularz będzie wzięty ze mszy na Podwyższenie Krzyża Świętego. Do tego dobrane są czytania i homilia oraz modlitwa wiernych. Po Komunii poświęca się krzyże. Przekazanie tego znaku ma dziecku uprzytomnić wielką miłość Pana Jezusa⁴¹.

Kolejnym elementem tego przygotowania są msze inicjacyjne. Przewidziano sześć takich formularzy mszalnych, które zawierają specjalne obrzędy wstępne, liturgię Słowa, przygotowanie darów ofiarnych, wprowadzenie w modlitwę eucharystyczną, wprowadzenie w Ucztę eucharystyczną i zakończenie mszy⁴². Dokonuje się to zazwyczaj przez odpowiedni komentarz do poszczególnych części mszy; powinien on wyprzedzać sprawowanie tej części i pomóc dziecku ją przeżyć, pogłębić świadomość

mość spotkania z Panem Jezusem, kształtować postawy wewnętrzne, takie jak postawa współofiарowania się z Jezusem, wsłuchania się w słowo Boże, postawa jedności i miłości oraz postawa wdzięczności⁴³.

Ostatnia część zawiera propozycję ukształtowania dnia pierwszej Komunii. Jest więc propozycja modlitwy porannej w domu dziecka, ukształtowanie samej liturgii tego dnia oraz nabożeństwo popołudniowe, w czasie którego prowadzi się dziecko do ofiarowania siebie samego Matce Bożej; potem wobec wystawionego Najświętszego Sakramentu dzieci okazują wdzięczność Panu Jezusowi, rodzicom, kapłanowi, rodzicom chrzestnym, wychowawcom i na końcu składają przyrzeczenie trzeźwości⁴⁴.

Pierwsza Komunia Święta wielkim świętem rodziny

Jest to pomoc przygotowana przez środowisko krakowskie: zespół złożony z pastoralisty, homiletyka i katechetyka. Składa się ona z trzech części. Część pierwsza zawiera propozycje kazań i homilii, część druga – propozycje celebracji liturgicznych, a część trzecia ma być pomocą dla rodziców. Tematy konferencji dla rodziców są związane z rokiem liturgicznym. Koncentrują się one na ważnych treściach wiary. Zwraca się uwagę słuchaczy na rolę rodziny w zamyśle Bożym, ukazuje się tajemnicę Chrystusa, który wprowadza w tajemnice Ojca, podkreśla się, że zasadniczym celem wszystkich dążeń człowieka jest przebywanie z Nim w niebie. Potem omawia się tajemnicę narodzenia Pana Jezusa. W dalszej części ukazuje się Kościół, w którym obecny jest Chrystus, i konieczność zaangażowania w życie Kościoła. Z przynależnością do Kościoła wiąże się konieczność nawracania; jest to okazja, aby przypomnieć naukę o sakramencie pokuty. Następnie przybliża się istotę Eucharystii, a w ostatniej konferencji uzasadnia się konieczność uczestniczenia rodziny w niedzielnej Eucharystii⁴⁵.

Drugi nurt tego przygotowania stanowi przekazywanie dzieciom symboli religijnych: różańca, książeczki do nabożeństwa, medalika, świecy i krzyża. Dokonuje się go w czasie mszy, z użyciem specjalnej formy liturgicznej, przy świadomym zaangażowaniu uczniów, sprzyjającym kształtowaniu ich postaw. Różaniec ma pomóc lepiej się modlić, książeczka do nabożeństwa gorliwiej uczestniczyć we mszy, medalik bardziej świadomie naśladować Pana Jezusa, świeca ma zachęcić, aby odważniej kroczyć za Jezusem, a krzyż ma pomóc bardziej zdecydowanie walczyć z grzechem⁴⁶. Do każdej celebracji z tym związanej przygotowano homilię, która wyjaśnia znaczenie tych symboli religijnych⁴⁷, modlitwę wiernych oraz modlitwy błogosławieństwa nad tymi przedmiotami⁴⁸. Bardzo ważnym elementem w przeżywaniu tych celebracji jest obrzęd dopuszczenia do przyjęcia Komunii, przewidziany na Wielki Post. Miesiąc wcześniej dzieci piszą prośby, które we właściwym czasie składają podczas specjalnej liturgii; potem odnawiają przyrzeczenia chrzcielne. Na koniec duszpasterz zachęca rodziców, aby przygotowali dzieci do podjęcia postanowień związanych z pierwszą Komunią⁴⁹, które złożą w dniu jej przyjęcia, podczas nabożeństwa popołudniowego. Następnie, na około miesiąc przed uroczystością pierwszokomunijną, proponuje się nabożeństwo pokutne, które połączone jest z pierwszym przystąpieniem do sakramentu pokuty⁵⁰.

Zamieszczona propozycja ukształtowania liturgii I Komunii zawiera wiele wariantów i daje kapłanowi możliwość ukształtowania jej w sposób odpowiedni do za-

istniałych warunków. Rozpoczyna się ona obrzędem błogosławienia dzieci przez rodziców, potem przewidziano prośbę wyrażaną przez rodziców albo dzieci o udzielenie Komunii. Ta część zawiera także pięć wzorów modlitwy powszechnej, trzy wzory ukształtowania procesji z darami, pięć sposobów wyrażenia dziękczynienia Bogu, a także wzory podziękowań, za pomocą których dzieci mogą okazać swoją wdzięczność wobec tych, którzy pomagali im się przygotować do tego wydarzenia⁵¹. Na tę uroczystość przewidziano też siedem różnych propozycji homilii⁵².

Dość bogata jest propozycja ukształtowania „białego tygodnia”. Na każdy dzień przewidziano inną homilię. Widać także wyraźnie zamysł autorów, aby ten czas wykorzystać do głębokiego przeżywania spotkań z Panem Jezusem. Dlatego bardzo zaakcentowano wspólne dziękczynienie po Komunii. W tym celu wykorzystuje się wybrane teksty modlitw zaczerpnięte z *Dzienniczka* siostry Faustyny⁵³. Zamieszczono tam też wskazania, jak ukształtować pierwsze piątki miesiąca oraz częstą spowiedź. Wielką pomocą może być także zamieszczony tam model ukształtowania rocznicy pierwszej Komunii⁵⁴. Ostatnia część zawiera propozycje graficzne. Są to propozycje dekoracji informujących parafię i szkołę o dzieciach przygotowujących się do I Komunii, a także dekoracji na samą uroczystość⁵⁵.

Przedstawiona propozycja wyraźnie nawiązuje do tradycji inicjacji przeżywanej w pierwotnym katechumenacie. Podkreślają to celebracje liturgiczne. Autorzy szczególnie starają się o zaangażowanie dzieci: gdy otrzymują one symbole religijne, są pytane czy gorliwie chcą przygotować się do przyjęcia Komunii; pisząc prośbę o dopuszczenie do tego sakramentu mają okazję uświadomić sobie, że jest to ich osobista decyzja. Autorzy podkreślają w tym przygotowaniu zaangażowanie całej wspólnoty parafialnej. Dzieje się to choćby przez umieszczenie w gazecie parafialnej zdjęć kandydatów do I Komunii. To zaś może skłaniać parafian do modlitwy w intencji tych dzieci i ich rodzin. Część przewidziana dla rodziców ma postać małej książeczki, którą można włożyć do kieszeni. Duszpasterz, który przekaże ją rodzicom i w trakcie przygotowania odwołuje się do niej, może łatwiej przekazać rodzicom lub też im przypomnieć istotną treść związaną z sakramentem pokuty i Eucharystii. Stanowi ona dobrą pomoc dla katechezy rodziców. Przez to katecheta może spodziewać się bardziej intensywnego współdziałania rodziców w tym przygotowaniu. Rodzice znajdą w niej także pomoc dla prowadzenia w tym czasie katechezy rodzinnej.

Biała książeczka

Jest ona pewnym uzupełnieniem do omówionych wyżej propozycji. Może ułatwić katechecie przygotowanie dzieci do I Komunii równoległe z lekcjami religii. Znajdujemy w niej również rozłożenie przekazywania znaków religijnych na poszczególne miesiące. We wrześniu dzieci mają otrzymać książeczkę do nabożeństwa, w październiku różaniec, w listopadzie wprowadza się je w sens ofiary i uświadamia znaczenie ofiary na tacę, w grudniu otrzymują medalik jako znak wiary, w styczniu omawiania się sakrament chrztu i jako znak tego sakramentu dzieci otrzymują świecę. W lutym omawia się gesty używane we mszy. W marcu dokonuje się przygotowanie do pierwszej spowiedzi. Należy wtedy wyjaśnić, skąd się wzięła spowiedź, kto ją ustanowił, czym jest grzech i na czym polega jego zło; z kolei omówić warunki sakramentu pokuty. Potem trzeba przyswoić dzieciom formułę spowiedzi. Po takim przy-

gotowaniu pierwsza spowiedź powinna odbyć się w piątek po południu przed dniem I Komunii⁵⁶. W kwietniu uwrażliwia się rodziców na przeżycie samej uroczystości oraz na przygotowanie do „białego tygodnia”. Dzieci natomiast zachęca się do wykonania jakiegoś upominku, który wręczą swoim gościom. Wprowadza się je także w poszczególne części mszy. Przy tej okazji ćwiczą one śpiewy wykonywane w czasie mszy. Autor uświadamia dzieciom, jak mogą one wpłynąć na wytworzenie się właściwej atmosfery tej uroczystości w ich domu rodzinnym⁵⁷. Następnie omawia sposób ukształtowania nabożeństwa popołudniowego i przedstawia propozycje przeżywania „białego tygodnia”. W poniedziałek powinno odbyć się odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych, we wtorek złożenie przyrzeczeń abstynencji, w środę oddanie się Matce Bożej, w czwartek wprowadzenie w sens spowiedzi w pierwsze piątki miesiąca, w piątek dzieci otrzymają obrazki, które są pamiątką Komunii, w sobotę proponuje się urządzenie z dziećmi i ich rodzicami pielgrzymki do jednego z sanktuariów maryjnych na terenie diecezji⁵⁸.

Pomoc ta zawiera też kilka dodatków. Pierwszy to formuły poświęcenia przekazywanych dzieciom przedmiotów religijnych oraz treść odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych. Drugi to tabela sprawdzająca przyswojenie modlitw, znajomość formuły spowiedzi, tajemnic różańca oraz umiejętność spowiadania się. Może ona być wklejona do zeszytu dziecka; wówczas rodzice na bieżąco mogą śledzić postępy dziecka. Wśród dodatków zwraca uwagę rachunek sumienia dla dzieci, który ma formę pytań zamkniętych (wszystkie zaczynają się od „czy”⁵⁹). Takie formułowanie pytań ma jedną istotną wadę: zwalnia dziecko od wysiłku wnिकania we własne sumienie. Może tak się zdarzyć, że na wszystkie pytania odpowie ono: „nie”. Wtedy dojdzie do przekonania, że nie ma grzechu. Nie musi się więc spowiadać.

Dla katechety cenny może być także zamieszczony formularz przyrzeczenia abstynencji od alkoholu, papierosów i narkotyków, które dziecko samo podpisuje, co daje możliwość odwoływania się do niego w późniejszym czasie i przypominania tego zobowiązania. Jest tam też miejsce na podpis rodziców, którzy w ten sposób zobowiązują się czuwać nad swoim dzieckiem i strzec je przed tymi zagrożeniami⁶⁰. Wreszcie katecheta może tu znaleźć gotowy tekst ofiarowania Matce Bożej, który może być podpisany przez dziecko i jego rodziców⁶¹.

Ostatni dodatek zawiera tekst Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci i zalecenia Konferencji Episkopatu Polski w tym zakresie⁶². Ten dokument przypomina młodszemu pokoleniu katechetów postanowienia Kościoła w tej dziedzinie.

Przyjdź do nas, Panie

Ta propozycja zawiera dwie części. Pierwsza obejmuje celebracje liturgiczne na poszczególne miesiące roku, druga zawiera propozycje ukształtowania liturgii na poszczególne dni „białego tygodnia”. Autorzy uporządkowali materiał zgodnie z tematami zawartymi w *Programie nauczania religii*. Przygotowane celebracje uwzględniają obecność rodziców dzieci.

Część pierwsza rozpoczyna się od mszy na rozpoczęcie roku. Zasadniczą intencją tej modlitwy jest uproszenia błogosławieństwa Bożego dla dzieci w ciągu tego roku. W październiku dzieci gromadzą się na poświęcenie różańca i są wprowadzane w modlitwę różańcową. Listopad jest okazją, by uprzytomnić dzieciom prawdę, że

Pan Jezus ukazuje nam dobroć Boga Ojca. W grudniu w uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najśw. Maryi Panny poświęca się medaliki i jest to okazją, aby uprzytomnić dzieciom, że w modlitwie powierzamy Bogu wszystkie nasze kłopoty i radości. W lutym odprawiana jest msza w uroczystość Ofiarowania Pańskiego. Wtedy podkreślamy, że Chrystus jest światłem naszego życia; poświęca się świece i dzieci odnawiają przyrzeczenia chrzcielne. Marzec jest czasem przekazania dzieciom książeczek do nabożeństwa i podkreślenia ich roli w naszym życiu modlitwy. W kwietniu przewidziano nabożeństwo pokutne. Znaleźć tam można także rachunek sumienia w formie pytań otwartych, które skłaniają dziecko do głębszego zastanowienia się nad swoim postępowaniem. Wydaje się, że autorzy inspirowali się koncepcją rachunku zawartą w pomocy przygotowanej przez biskupa Materskiego. W maju przewidziano uroczystość pierwszej Komunii. Stąd jest tu zawarta propozycja ukształtowania mszy, w trakcie której dzieci przyjmują Komunię. W czerwcu proponuje się im udział w nabożeństwie eucharystycznym (np. na zakończenie oktawy Bożego Ciała). Zasadniczym celem jest wprowadzenie dziecka w kult Serca Pana Jezusa⁶³.

W drugiej części zawarta jest propozycja przeżywania „białego tygodnia”. Zawiera ona ukształtowanie liturgii każdego dnia wraz z propozycją homilii. Położono w niej akcent na kształtowanie postawy wdzięczności wobec Pana Boga, wobec rodziców, opiekunów i katechetów, wobec rodziców chrzestnych oraz wobec kapłanów. Zwraca się również uwagę na kształtowanie postawy czci dla Serca Pana Jezusa oraz uczy się je zawierzenia się w opiekę Matce Bożej⁶⁴.

Chleb, który daje życie

Ostatnia z omówionych propozycji ma inny charakter niż te przedstawione wcześniej. Przybliży ona nam doświadczenia Kościoła w Niemczech⁶⁵. Zakłada inne środowisko wiary, które doświadcza skutków laicyzacji. Przyjmuje się, że I Komunia jest okazją dotarcia do rodziców, którzy nie żyją intensywnie życiem wiary lub oddalili się od Kościoła. Niektórzy tamtejsi autorzy propozycji przygotowania do I Komunii podkreślają również problem języka katechezy. Zauważają, że dla dzieci język wyrażen teologicznych jest niezrozumiały. Gdy posługujemy się takim językiem, to w dzieciach pojawia się bariera, a może nawet niechęć, która niweczy wszelkie wysiłki katechetyczne⁶⁶. Te okoliczności powodują, że to przygotowanie odbywa się w innej formie. Przede wszystkim jest to praca w małych grupach zarówno z rodzicami, jak i z dziećmi.

Program omawianego przygotowania przewiduje dwa ogólne spotkania z rodzicami. Pierwsze na początku drogi przygotowań, a drugie około miesiąca przed I Komunią. Poza tym zaproponowano seminarium odnowy wiary, realizowane w małych grupach. Z kolei katecheza dla dzieci obejmuje także trzy celebracje liturgiczne. Pierwsze przybliży naturę wspólnoty Kościoła. Drugie to nabożeństwo pokutne, a trzecie to przybliżenie tajemnicy Ostatniej Wieczerzy w Wielki Czwartek. Przewidziano także przekazanie dzieciom symboli religijnych. Wprowadza się je w rozumienie symbolu krzyża, w tajemnicę słowa Bożego. Wprowadza się je także w wydarzenia Ostatniej Wieczerzy oraz uświadamia, że Wieczerza Jezusa istnieje dzisiaj⁶⁷.

Czytelnik znajdzie też bardzo różne formy ukształtowania uroczystości I Komunii. Zamieszczono tam jedenaście różnych propozycji (w jednym przypadku w trak-

cie mszy zamiast pierwszego czytania z Pisma Świętego zaproponowano inny tekst, który czyta dziecko⁶⁸). Zawarto też tam propozycje nabożeństwa po południu w dniu pierwszej Komunii⁶⁹. Końcowa część obejmuje zestaw materiałów, które mogą być wykorzystane w różnych momentach tego przygotowania.

Podsumowanie

Cele i treści nauczania na lekcji religii w klasie drugiej są uzupełniane przez katechezę parafialną. Lekcja religii bardziej pomaga dziecku w przyswojeniu treści związanych z sakramentem pokuty i Eucharystii. Natomiast katecheza parafialna, przeżywana we wspólnocie parafialnej i w domu rodzinnym, silnie oddziałuje na emocje i przeżycia dziecka. W trakcie tego przygotowania katecheta powinien ściśle współpracować z duszpasterzem odpowiedzialnym za to przygotowanie w katechezie parafialnej. Konieczne jest także włączenie do współpracy rodziców tych dzieci. Dla nich bardzo ważna jest katecheza, która pomaga zrozumieć sens i istotne treści przygotowania do I Komunii. Wśród rodziców trzeba jak najszerszej rozpropagować pomoce, którymi mogą się posługiwać w kontakcie z dziećmi. Często wielu z nich jakoś się zaniedbało w wierze. Przy tej okazji mogą na nowo odkryć tajemnice swojej wiary. Z kolei duszpasterz odpowiedzialny za przygotowanie do pierwszej Komunii, mając do dyspozycji tak różne pomoce, powinien je tak wykorzystać, aby jak najlepiej wprowadzić dzieci w tajemnice wiary.

Pomoc przygotowana pod redakcją biskupa Materskiego uświadamia, co jest istotą tego przygotowania. Bogatszą ofertę daje publikacja ks. Ofmańskiego *W drodze do Eucharystii*. Zawarte tam propozycje pomagają dziecku zrozumieć i przeżyć, zanim przyjmie ono Komunię, co jest istotą poszczególnych części mszy. Dobrze temu służą msze inicjacyjne. Z kolei dużym atutem pomocy *Pierwsza Komunia Święta wielkim świętem rodziny* jest zaakcentowanie katechumenalnego charakteru tego przygotowania. Autorzy starają się bardzo konsekwentnie włączać dzieci do tego przygotowania. Starają się też wzbudzić w dzieciach osobiste odniesienie do tych sakramentów przez częste stwarzanie im okazji do podejmowania osobistych decyzji. Bardzo pozytywne jest stworzenie takiej sytuacji dydaktycznej, w której same dzieci proszą o dopuszczenie ich do przyjęcia Komunii oraz bardziej świadomie składają postanowienia abstynencji. Są przy tym przekonane, że jest to następstwo świadomie odnowionych przyrzeczeń chrzcielnych. Ta propozycja stanowi też dla duszpasterza cenną pomoc ułatwiającą wprowadzenie nie tylko w indywidualną pobożność eucharystyczną, ale bardzo wyraźnie akcentuje wprowa-

dzenie również w życie wspólnoty Kościoła uobecniającego się w parafii. Zaś *Biała książeczka* mocno podkreśla rolę katechety i pomaga mu dokładnie zaplanować działania dydaktyczne w szkole i na katechezie. Propozycja ta wymaga dopracowania, jeśli idzie o rachunek sumienia dla dziecka. Zawarta tam propozycja nie sprzyja rozwojowi wrażliwości sumienia. Ostatnia publikacja natomiast przybliżyła nam nową możliwość przygotowywania zarówno rodziców jak i dzieci w małych grupach. Ta metoda jest godna dalszego doskonalenia. Jej atutem jest przede wszystkim to, że poglądy i postawy uzyskane dzięki pracy w małych grupach są znacznie bardziej trwałe. Poza tym wypowiedzi w grupie mogą być bardziej bezpośrednio. Również wypowiedzi innych rodziców, którzy promieniują wiarą, mogą mieć charakter świadectwa. To zaś może ułatwić rozwijanie się ducha apostołskiego i prawdziwej pobożności. Wtedy także może udać się odpowiedzialnym za to przygotowanie lepiej zrozumieć problemy, które przeżywają rodzice w związku z wiarą. Taka wiedza może być wykorzystana w późniejszym okresie w ramach duszpasterstwa rodzin.

PRZYPISY

- ¹ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 2, Kraków 2003, s. 259.
- ² Zob. J. Szczepański, *Pierwsza Komunia dzieci w Kościele rzymskokatolickim*, Kraków 2003, s. 31–34.
- ³ Tamże, s. 34–36.
- ⁴ Tamże, s. 49–53.
- ⁵ Tamże, s. 39–40.
- ⁶ Tamże, s. 41–44.
- ⁷ Tamże, s. 45–48.
- ⁸ Tamże, s. 64–74.
- ⁹ Tamże, s. 65–72.
- ¹⁰ Tamże, s. 144–145.
- ¹¹ Zob. A. Nowowiejski, *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, wyd. 2, t. 2, Warszawa 1897, s. 123–128.
- ¹² J. Szczepański, *Pierwsza Komunia dzieci...*, dz. cyt., s. 150–151.
- ¹³ Zob. S.K. Zdzitowiecki, [List pasterski o komunikowaniu dzieci], „Kronika Diecezji Kujawsko-kaliskiej” 5(1911), s. 41–44.
- ¹⁴ *Drugi Synod Diecezji Włocławskiej*, Włocławek 1994, s. 149–150
- ¹⁵ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, nr 82, s. 65–66.
- ¹⁶ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, s. 7–27.
- ¹⁷ Tamże, s. 24–27.
- ¹⁸ Tamże, s. 31–33.
- ¹⁹ Komisja Wychowania Katolickiego, *Program nauczania religii*, Kraków 2001, s. 23.
- ²⁰ Tamże s. 22–23
- ²¹ Tamże s. 23–24
- ²² Tamże s. 24–25.

- ²³ Tamże s. 25–26.
- ²⁴ Tamże s. 26–27.
- ²⁵ Tamże s. 27–28.
- ²⁶ Tamże s. 29.
- ²⁷ *Razem z dzieckiem przeżywamy rok Pierwszej Komunii Świętej*, red. E. Materski, Sandomierz 1986.
- ²⁸ A. Offmański, *W drodze do Eucharystii. Inicjacja eucharystyczna*, Szczecin 2000.
- ²⁹ S. Hartlieb, *Pierwsza Komunia Święta drogą wtajemniczenia w Paschę Chrystusa*, Kraków 1996.
- ³⁰ F. Orszulak, *Katechezy dla rodziców na poszczególne miesiące całego roku*, Kraków 1998.
- ³¹ *Przyjdź do nas Panie. Katecheza parafialna i celebracje liturgiczne sakramentu pokuty i Eucharystii*, red. J. Szpet i D. Jackowiak, Poznań 2004.
- ³² B. Przybysz, *Biała książeczka. Przygotowanie dzieci do pierwszego pełnego uczestnictwa w Eucharystii. Poradnik dla kapłana i katechety*, Ząbki 2005.
- ³³ K. Panuś, T. Panuś, S. Szczepaniec, *Pierwsza Komunia święta wielkim świętem rodziny*, Kraków 2003.
- ³⁴ O. Nassalski, *Rok wielkiej przygody*, Warszawa 1985.
- ³⁵ Zob. W. Hoffsmümmmer, *W drodze z Jezusem. Opowiadania do Pierwszej Komunii Świętej*, Kielce 2005.
- ³⁶ Zob. A. Reiners, *Nasze dziecko idzie do Pierwszej Komunii Świętej. Wszystko, co rodzice powinni wiedzieć na ten temat*, Kielce 2001.
- ³⁷ *Razem z dzieckiem przeżywamy Rok Pierwszej Komunii Świętej*, dz. cyt., s. 5–45.
- ³⁸ A. Offmański, *W drodze do Eucharystii*, dz. cyt., s. 21–29.
- ³⁹ Tamże, s. 26.
- ⁴⁰ Tamże, s. 28.
- ⁴¹ Tamże, s. 107–113.
- ⁴² Tamże, s. 139 – 154.
- ⁴³ Tamże, s. 42–46.
- ⁴⁴ Tamże, s. 157–171.
- ⁴⁵ Por. *Pierwsza Komunia Święta wielkim świętem rodziny*, dz. cyt., cz. 1, s. 15–92.
- ⁴⁶ Tamże, cz. 2, s. 10.
- ⁴⁷ Tamże, cz. 1, s. 100–112.
- ⁴⁸ Tamże, cz. 2, s. 10–22.
- ⁴⁹ Tamże, s. 23–33.
- ⁵⁰ Tamże, s. 34–39.
- ⁵¹ Tamże, s. 40 – 57.
- ⁵² Tamże, cz. 1, s. 113–128.
- ⁵³ Tamże, cz. 2, s. 64– 68.
- ⁵⁴ Tamże, s. 69–76.
- ⁵⁵ Tamże, s. 79–92.
- ⁵⁶ B. Przybysz, *Biała książeczka*, dz. cyt., s. 26–29.
- ⁵⁷ Tamże, s. 31–36.
- ⁵⁸ Tamże, s. 36–38.
- ⁵⁹ Tamże, s. 52.
- ⁶⁰ Tamże, s. 71
- ⁶¹ Tamże, s. 72.
- ⁶² Tamże, s. 73–92.
- ⁶³ *Przyjdź do nas Panie*, dz. cyt., s. 6–74.
- ⁶⁴ Tamże, s. 76–106.
- ⁶⁵ Zob. K. Buhler, *Chleb, który daje życie*, Kielce 2004.
- ⁶⁶ Por. W. Gies, *Erstkommunion vorbereiten*, Freiburg 1997, s. 9–10.
- ⁶⁷ Zob. K. Buhler, *Chleb, który daje życie*, dz. cyt., s. 7–102.
- ⁶⁸ Tamże, s. 105–106.
- ⁶⁹ Tamże, s. 193–198.